

Daria Mycan

Związki frazeologiczne dotyczące śmierci w polskich i ukraińskich pieśniach ludowych

W każdym czasie i we wszystkich kulturach temat śmierci należy do tych zagadnień, które dla człowieka są nieznanne i tajemnicze. Równocześnie jest on ściśle związany ze światem religijnym, a wszystko, co jest z tym światem związane, ma swoje odrębne miejsce w życiu. O śmierci nie mówi się otwarcie, dlatego wypowiedzi o niej mają w języku często zawołowany charakter, będąc nieodłączną częścią frazeologicznego repertuaru każdego języka. Z dzisiejszego punktu widzenia możemy je zaliczyć do kategorii tabu¹.

Głównym zadaniem niniejszego artykułu jest próba porównania jednostek frazeologicznych (dalej skrót: JF)², które zawierają w swoim składzie leksemy nazywające komponenty ludzkiego ciała i których znaczenie jest związane z pojęciem śmierci. Podstawę analizy stanowią pieśni ludowe pochodzące z folkloru polskiego i ukraińskiego, jakie powstały w XVIII oraz XIX wieku. Materiał polski został opracowany na podstawie zbiorów Oskara Kolberga³, ukraiński natomiast – na podstawie zbiorów różnych autorów⁴.

¹ W językoznawstwie polskim znana jest praca A. Engelking pt. *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 4, s. 115–129. Wszystkie tego rodzaju wypowiedzenia określające śmierć autorka zalicza do eufemizmów, wśród których wyodrębnia ona metaforę, zapożyczenia i metonimie.

² W tej pracy frazeologizm będziemy rozumieć jako całość semantyczną, lecz ze względu na trwałość składu komponentów (z możliwością wariantywności), jako odtwarzalną jednostkę ekspresywną w języku polskim i ukraińskim.

³ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, Kraków 1963 (w nawiasach podane zostaną tom i strona).

⁴ Zostały opracowane zbiory: *Українські народні пісні, видані Михайлом Максимовичем*, Москва 1834 (УНП); *Народні пісні в записах І. Франка*, Львів 1966 (Фр); *Терен мати коло хати*, Київ 1989 (ТМКХ); *Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості*, Київ 1989 (33); *Перлини української народної творчості*, Київ 1989 (ПУНТ); *Балади. Родинно-побутові стосунки*, Київ 1988 (БРП); *Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким*, Київ 1990 (Яв); *Українські*

Jak powszechnie wiadomo, XVIII i XIX wiek to czas – zarówno dla Polaków, jak i dla Ukraińców – wojen oraz wielu ruchów niepodległościowych i powstań. Tematyka śmierci była zatem aktualna w życiu obu narodów i znalazła swoje odzwierciedlenie w twórczości pieśniarskiej. Analiza tekstów pieśni napisanych w obu językach wykazała, że nie ma liczba frazeologizmów ma bardzo podobną formę, to znaczy, że takie JF są pełnymi ekwiwalentami zarówno formalnymi, jak i semantycznymi. Odnotowano również frazeologizmy, które występują w pieśniach tylko jednej narodowości, np. tylko w języku ukraińskim, lecz nie znaczy to, że są one nieobecne w pieśniach polskich – po prostu opracowany materiał nie potwierdza użycia takich jednostek. Wszystkie funkcjonujące w pieśniach stałe związki wyrazowe przedstawiam niżej według części lub organu ciała człowieka.

Głowa. Największa liczba somatyzmów⁵ posiadających znaczenie śmierci ma w swym składzie leksem *głowa*⁶. Jednym z frazeologizmów zawierających komponent *głowa* jest w pieśniach obu języków JF *złamać głowę* – *зламати голову*, która ma znaczenie metaforyczne ‘zabić się’, spotykane w folklorze ludowym: „Nie zdradzę ja / Nie zdradzę ja ciebie / Bodajże ja głowę złamał / Jadący od ciebie” (t. 48, s. 123) lub „Я не зрадив тата-маму, та й не зраджу й тебе, / Зломив би-м си головоньку, їдучи від тебе (Фр 91). Na podstawie przytoczonych przykładów można wnioskować, że w owym frazeologizmie śmierć ukazana jest w kategoriach kary i przypadkowości (wypadku losowego).

Inne znaczenie metonimiczne ma jeden z najstarszych w językach słowiańskich frazeologizmów: *ściąć głowę* – *стяти голову*, który oznacza ‘zabicie przez odcięcie głowy’: „Ceń, dziwko, wolę moją, / Bo zetnę gūowę twoją” (t. 45, s. 10), „I wyjął ci ostry miec, / I ściął dziwce gūowę prec” (t. 45, s. 10), i w innym tekście: „Jeżeli mi panie – jeszcze nie wierzycie – / Moją głowę na pniu położycie / I zaraz mi ją zetnicie” (t. 1, s. 106), lub w pieśniach ukraińskich: „Ой коби-м ся, моя мамо, пана бога не бояв, / Та би-м вииняв гострий палаш, голову би-м ти істяв” (БРП 208), „Прибий косу до лавиці, / Та й втни головоньку” (33 207). W przeciwieństwie do wcześniejszego frazeologizmu, ten mówi o śmierci nie jako o wypadku, ale jako o wydarzeniu, które zależy od innej osoby.

народні думи, видані Михайлом Максимовичем, Москва 1834 (УДМ); Українські народні пісні з нотами. Кого люблю мій буде, Харків 2004 (Кл-мб); Наймитські та заробітчанські пісні, Київ 1975 (НзЗП); Пісні з Львівщини, Київ 1988 (ПзЛ); Чумацькі пісні, Київ 1976 (ЧП).

⁵ *Somatyzm, somatyczny frazeologizm* – takimi terminami określa się związki frazeologiczne zawierające nazwy części ciała człowieka. Por. A. Krawczyk-Tytra, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*, Wrocław 1987; E. Jędrzejko, *Człowiek miarą wszech rzeczy. Antropocentryzm i historyczno-kulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej*, Prace Filologiczne, t. XLVI: 2001, s. 233–245; T. Tonenczuk, *Денотативний компонент значення соматичних фразеологічних одиниць, [w:] Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонському процесі. Матеріали II наукової конференції 21–22 квітня, Чернівці 2007, s. 338–340 i in.*

⁶ Komponent *głowa* jest najbardziej istotnym składnikiem frazeologicznym metafor staropolskich. Jest on – podobnie jak *krew, ręka, noga i palec ręki* – najbardziej obciążony znaczeniami, por. A. Krawczyk-Tytra, *Frazeologia somatyczna...*, op. cit.

Podobne znaczenie mają również JF *głowa spada* – *зняти голову з плечей*, mówiące o śmierci, która spowodowana zostaje poprzez odrąbanie głowy: „Там szabelki brzdąkać będą, / А głowi sie spadać będą” (t. 48, s. 168), „Оце ж тобі, царю, та за твої кари. / Було б тобі та так не карати, / Було б тобі Байді с плеч головку зняти” (Яв 185). Na przykładzie przytoczonych tutaj fragmentów można wysunąć przypuszczenie, że życie człowieka zależy bezpośrednio od innej osoby (wariant ukraiński) lub od zewnętrznych warunków (wariant polski). W pieśni ukraińskiej frazeologizm o tym znaczeniu jest bardziej rozbudowany, ponieważ zawiera dodatkowo komponent *plecy*.

Innym frazeologizmem z komponentem *głowa* jest stały związek wyrazowy, który stanowi metonimię i znaczy tyle, co ‘zginać’: *skrócić głowę* – *зломити голову*: „А саны мой, мой, саны, со ci mam zrobity, / Су hlawu krócity, су w Dunaj wrzucity?” (t. 45, s. 11), „Я не зрадив тата-мату, та й не зраджу й тебе, / Зломив би-м си головоньку, ідучи від тебе” (Фр 91). Czasowniki, które nazywają czynność głowy w tych JF. mają w obu językach bardzo podobne znaczenie, a mianowicie ‘coś niszczyć, coś łamać’. Od takiej negatywnej semantyki czasowników pochodzi znaczenie całego frazeologizmu.

W ukraińskich pieśniach kozackich bardzo rozpowszechnione były frazeologizmy *наложити головою* / *голова полягла* / *голова покотилася*, które metaforycznie mówiły o śmierci jako o zwykłym zjawisku: „Ой бог-дай же ты Полковнику да наложивь головою, / Що ти мене молодою да нарядив вдовою” (УНП 12), „А що, якъ наши головы козацьки по степу-полю поляжуть, / Да й ще родною кровью облыються” (УДМ 28) lub „Полягла козацька молодецька голова, / Як одь в’їтру на степу трава!” (УДМ 57), lub „Та заплаче матінка, / Що десь мого сина голова / В чужім краї полягла” (ЧП 268), „Покотилася голова Марусі в долину, / Засмутила всю родину” (Кл-мб 197). Łatwo tu zauważyć, że te związki mają znaczenie przenośne, które może być wyrażone jednym leksemem: ‘zginać/umrzeć’. Bardzo podobne znaczenie ma ukraiński frazeologizm *класти голову*: „Отаман під березою головку кладе, / Не заживши слави” (ПУНТ 63), „Хоч буду до смерті біду та неволю приймати, / А буду в землі козацькій голову християнську покладати” (ЗЗ 130). Znaczenie ostatniej JF różni się nieco od poprzednich. Jest ono bardziej konkretne, a mianowicie – ‘zginać na wojnie’. W tym znaczeniu sprecyzowane zostaje samo miejsce śmierci.

Oczy. Analiza ludowych pieśni polskich i ukraińskich wykazała także obecność kilku frazeologizmów, które w swym składzie leksykalnym posiadają narząd wzroku, a które również mówią o śmierci. Tak więc JF *zamknąć oczy* – *заплющити очі* nazywają zwykły ruch oczyma, którym zazwyczaj określa się śmierć: „Kasia syna powiła, / modre oczki zamknęła” (t. 39, s. 198), lub „Буду пити і краплі не впушу; / Хіба тоді я забуду як очі заплющу” (ПУНТ 167). W obu przytoczonych przykładach frazeologizm ten może być podwójnie interpretowany w sensie znaczeniowym – dosłownie i metaforycznie. Jednak jest on przede wszystkim eufemizmem.

W folklorze polskim na szczególną uwagę zasługuje frazeologizm *oko ludzkie nie ujrzy* kogo. Posiada on przenośne znaczenie 'nigdy nie zobaczyć': „Wykop-że dołek wykop głęboko, / Boć go już ludzkie nie ujrzy oko” (t. 6, s. 86). Realną podstawą takiego rozumienia jest fakt, iż ktoś zmarł, zszedł z tego świata na zawsze.

Szyja i kark. Analiza zebranego materiału frazeologicznego wykazała, że te części ciała są bardzo ważne w życiu człowieka (złamanie szyi lub karku powoduje natychmiastową śmierć). Na uwagę zasługuje fakt, iż frazeologizmy zawierające te nazwy części ciała odnajdujemy jedynie w pieśniach polskich. I tak związek frazeologiczny *złamać szyję* posiada znaczenie metaforyczne 'zabić się': „Ani on do mnie, ani ja do niego, / Bodaj szyję złomał, albo konik jego” (t. 4, s. 15). Również takie wspólne znaczenie mają synonimiczne związki frazeologiczne: *złamać kark i skrócić kark*: „[...] Kopałbym dołki, / Da żebyś kark złomała” (t. 26, s. 239), „Kocham ja cię, kocham cię, / Nie zdradzę ja ciebie, / Bodajże ja kark złomał, / Jadący od ciebie” (t. 43, s. 40) lub „Bodaj karki pokręcili, / Naszych żonek nie lubili” (t. 18, s. 199). Wszystkie przytoczone JF nazywają czynności, które przedstawiają nam człowieka w kontekście śmierci.

Ręka. Nazwa tej części ciała jest obecna tylko w tekstach ukraińskich. Niezwykle interesujące i o bardzo długim rodowodzie są synonimiczne związki frazeologiczne *згорнути руки* i *складати руки*: „Ой як я прийду, тебе не застану – / Згорну рученьки, згорну біленьки / Та й нежив стану” (ТМКХ 136), lub „Тоді мені і сказала, / Як рученьки склала” (НЗЗП 358). Frazeologizmy te mają znaczenie przenośne 'umrzeć'. Same związki wyrazowe dosłownie oddają pozycję ciała zmarłego człowieka w trumnie. Ta właśnie pozycja była podstawą powstania wyżej wymienionych frazeologizmów. Oczywiście obraz zmarłego leżącego w trumnie ze złożonymi rękami na piersiach należy bezpośrednio do słowiańskiego kręgu kulturowo-religijnego.

Noga. Ten komponent również jest obecny w pieśniach ukraińskich. Oto przykład występowania JF z tymże składnikiem leksykalnym w omawianych przez nas tekstach ludowych – *задерти ноги*: „Посувайтесь багачі, моя біда вмерла, / Впала з гори до комори / Та й ноги задерла” (ПЗЛ 148). O ile wcześniej omawiane frazeologizmy miały zabarwienie neutralne odnośnie do osoby, której dotyczyły, to frazeologizmu *задерти ноги* używa się w celu znieważenia innej osoby.

Krew. W zasobie frazeologicznym folklorów polskiego i ukraińskiego *krew* również może kojarzyć się z pojęciami życia i śmierci człowieka. W analizowanym materiale udało się odnotować frazeologizmy o pełnej ekwiwalentności. Do takich JF należą: *przelewać krew* – *проливати кров*. Zwrot ten nazywa realną czynność, a znaczenie ma symboliczne – 'brać udział w walce zbrojnej, zadawać komuś śmierć': „Nie budzie, nie budzie rodzineczka znała, / Gdzie se budzie ze mnie krewka rozlewała” (t. 45, s. 36), lub w pieśniach ukraińskich: „Вже почавъ вонъ

землю конськими копытами орати, / Кровь людську проливати!" (УДМ 41), „I топірці занехайте, людську кров не проливайте" (33 170).

Również w ludowych pieśniach polskich zostały odnotowane związki frazeologiczne *mieć krew na rękach* i *mieć krew na sobie*, wskazujące na osobę, która popełniła zbrodnię, zadała komuś śmierć: „Sporzy sporzy po sobie / Jaka krewka na tobie" (t. 1, s. 24) lub: „A ty, moja Kasiu, nie ber sabelice, / Bo sobie ukrwawis swoje białe ręce" (t. 45, s. 16). Obecność tego somatyzmu – *ręka*, mówi o tym, że właśnie za pomocą *ręki* można zamordować drugiego człowieka. Takimi JF określani są zabójcy.

Kości. W materiale polskim został odnotowany frazeologizm *położyć kości*, który ma znaczenie ‘znaleźć śmierć, być pogrzebanym’: „Takiej żony nie chcę co jest wielkiej złości, / Przyszedł bym do nędzy i położył kości" (t. 2, s. 142), czy: „Dy ja tobie tu dam twe spowiedzi dości, / Jaz tobie polazą z twe hławeńki kości" (t. 51, s. 57). Oczywiście sprawą jest, że taka JF nie może nazywać czynności dosłownie – jej znaczenie ma wyłącznie przenośny charakter. Jak widać *kości* w języku potocznym są synonimem ciała człowieka⁷.

Ciało. O ile wszystkie wcześniej przytoczone frazeologizmy zawierały leksemy nazywające komponenty ludzkiego ciała, to JF zaliczone do tej grupy posiadają leksem, którego znaczenie obejmuje całość. To znaczy, że pod tym leksemem rozumiemy wszystkie odrębne części ciała. I tak w polskich pieśniach zostały odnotowane dwa frazeologizmy – synonimy: *rozstała się dusza z ciałem* i *dusza wychodzi z ciała*. Frazeologizmy te mają podobne znaczenie, a mianowicie określa się za ich pomocą czyjąś śmierć, z tą jedynie różnicą, że *dusza wychodzi z ciała* oznacza, że ktoś umiera, podczas gdy *rozstała się dusza z ciałem* – że ktoś już umarł. Oto przykłady ilustrujące znaczenie przytoczonych jednostek frazeologicznych: „Kied' będzie dusza z ciała wychodziła / Proszę (Cie) mój Jezu, aby nie zbłądziła" (t. 17, s. 15) lub: „Ciężkie moje przesypianie / Dusza z ciałem się rozstanie" (t. 1, s. 129).

Materiał ukraiński posiada tylko jeden przykład użycia frazeologizmu z komponentem *ciało*. W jednej pieśni mamy JF *виймати душу з тіла*, która ma znaczenie ‘tortuować kogoś do śmierci’: „Смерть до столу приступає / Срібло-злото прогортає / І гостоньки розсуває / Душу з тіла виймає" (БРП 75).

Na podstawie analizy przytoczonego w tym artykule materiału frazeologicznego można sformułować następujące wnioski:

I. Nie wszystkie nazwy ciała ludzkiego w składzie stałych związków wyrazowych mogą łączyć się z tematyką śmierci. Jedną z podstaw takiego podziału – „mogą oznaczać śmierć – nie mogą oznaczać śmierci” – jest funkcja, którą pełnią te części ciała w życiu codziennym. Jeżeli należą one do tych organów ciała ludzkiego, bez których życie nie jest możliwe, to kontekst motywuje ich obecność w składzie leksykalnym JF nazywającej śmierć. Brak natomiast we frazeologizmach określających

⁷ B. Dunaj, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996, s. 420.

śmierć tych części ciała, bez których człowiek, choć ich nie ma, może żyć. Można zatem stwierdzić, że to praktyczna wiedza medyczna użytkowników języka decydowała o tym, które części ciała mogą, a które nie mogą należeć do składu frazeologizmów nazywających śmierć.

2. Semantyczna analiza wyżej przytoczonych JF pokazuje różne modele tworzenia znaczeń wtórnych, spotykamy tu więc mechanizmy metafory, metonimii, eufemizmu.

3. Opracowany materiał notuje podobną liczbę JF: 15 polskich i 14 ukraińskich. Konfrontatywne zestawienie związków frazeologicznych obu języków nie wykazało znacznych różnic. Można jedynie zauważyć, że nie wszystkie części ciała ludzkiego są jednakowo przedstawione w pieśniach ludowych. Najbardziej popularna w tej funkcji jest *głowa*, którą zawierają JF tak w tekstach polskich, jak i ukraińskich. Warto tu zaznaczyć, iż w pieśniach ukraińskich ten leksem spotykany jest w składzie JF częściej. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku komponentów *oczy*, *kręć* i *ciało*, które są odnotowane w obu językach. Tutaj z kolei tych leksemów mamy więcej w składzie polskich frazeologizmów. Tylko w tekstach polskich zostały odnotowane somatyzmy *szyja*, *kark* i *kości*, natomiast teksty ukraińskie zawierają somatyzmy *ręka* i *noga*. Taka różnica użycia frazeologizmów z różnymi komponentami może być spowodowana liczbą opracowanych tutaj zbiorów pieśni. Całkiem możliwe, że gdyby badane były inne teksty, znaleziono by zupełnie inne JF. Spośród wszystkich frazeologizmów zostały odnotowane dwa typy formalne, a mianowicie:

- identyczne w formie i treści, a także
- identyczne w treści i charakterystyczne tylko dla pieśni jednego z języków.

4. Jak łatwo zauważyć, większość cytowanych tu związków frazeologicznych nie weszła do współczesnego języka – ani polskiego, ani ukraińskiego (szczególnie odnosi się to do frazeologizmów zawierających komponent *głowa*). W JF zgrupowanych wokół znaczenia ‘śmierć’ najbardziej widoczne jest przejście stałych związków w związki idiomatyczne. Nasuwa się wniosek, że ten krąg semantyczny nie tylko prawie się nie rozwija, ale wykazuje wręcz tendencje do zanikania⁸.

5. Wśród podanych wyżej frazeologizmów rozróżnić należy takie JF, w których śmierć nastąpiła przy udziale innej osoby, oraz takie, w których nastąpiła ona w warunkach naturalnych.

Bibliografia

- Engelking A., 1984, *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd Humanistyczny” 4, s. 115–129.
- Jędrzejko E., 2001, *Człowiek miarą wszech rzeczy. Antropocentryzm i historyczno-kulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej*, Prace Filologiczne, t. XLVI, s. 233–245.

⁸ Por. Л. Коломієць, *З життя фразем*, „Мовознавство” 1973, nr 5, s. 71–74.

Кравчук-Турга А., 1987, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*, Wrocław.

Коломієць Л., 1973, *З життя фразем*, „Мовознавство” 5, s. 71–74.

Топсєцзук Т., 2007, *Денотативний компонент значення соматичних фразеологічних одиниць*, [w:] *Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонському процесі. Матеріали II наукової конференції 21–22 квітня*, Чернівці 2007, s. 338–340 i in.

Idiomatic Expressions Referring to the Death in Polish and Ukrainian Folk Songs

Abstract

The paper treats of comparison of idiomatic expressions in Polish and Ukrainian languages. Analyzed idiomatic items are similar in respect of defining the notion of the death. The main condition is that they include a component – a name of human body. In such a case idiomatic items including components *głowa/head*, *oczy/eyes*, *szyja/neck*, *kark/nape*, *ręka/hand*, *noga/leg*, *krw/blood*, *kości/bones*, *ciało/body* were analyzed.